

Орто кылымдарда азыркы кыргызстан аймагында жана кыргыздарда билим берүү маселеси

Али Жусубалиев*

Özet

Араштырачугумуз konu Orta чагларда шимдики Кыргызстан тоprakларнда ve Кыргызларда егитим узеринде olacaktur. Ady geчен тоprakларда тарихтен гунумузе бирчok devletler huktim стиринустур. Fakat biz конuyu Karahanlilar Devleti донеминден башлайарак Hokand Hanlyгы донеминин sonuyla смирландирачугуз. Чунку бу devir Islamiyet'in yayылдыгы ve аynы zamanda Кыргызларын да бу тоprakларда yasadыгы ve olуштугу донемdir. Ady geчен dinin бoлgedе yayылмасыyla yerli halk Arap alfabetesini ve бу alfabeуе dayaly Чагатay alfabetesini kullanmышlardır. Bundan dolayy егитим de бу alfabeler vasitasiyla olmuştur. Кыргызларын шимдики Кыргызстан тоprakларнда ne zamandan beri yasadıkları ve Islamiyet'in бу тоprakларда yayылмасыyla buradaki егитимин nasıl olduгу aydinlatılmасы gereken onemli bir noktadir.

Araştırma sonucunda Karahanlilar донеминде шимдики Кыргызстан тоprakларнда kurulu егитим muesseselerinin bir hayli чok olduгу, daha sonra Moğolistan Devleti донеминде şehir hayatının azaldыгы ve dolayısıуyla егитим kurumlarının da azaldыгы ve bununla beraber Hokand Hanlyгы донemiуle yeniden егитим kurumlarının inşasının башладыгы, dolayısıуyla eski canlilygm yeniden башарылмасы ve halkın егитим seviyelerinin yukselmesi sonucuna varılmышtır. Bununla birlikte бу бoлgedе yashayan Кыргызларын да егитим kurumlarında veya goчmen mekteplerde belli duzeyde егитим aldıkları ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler; Karahanlilar, Hanlik, Hokant, Egitim, Kurum, Islam

Макалабыз Улуу Октябрь Социалисттик Революциясына чейинки доордо азыркы Кыргызстанда жана кыргыз элинде билим берүү маселеси туурасында болмокчу. Бул маселе туурасында кээ бир окумуштуулардын ой-пикирлери болсо да,¹ ал туурасында кенен-кесири сөз кылуу учурдун маанилүү талаптарынан болуп саналат. Азыркы Кыргызстанда тээ байыртадан эле ар түрдүү эл жана уруулар жашап келгендиги маалым. Аларды атап өтсөк: сактар, усундар, төргөштөр, карлуктар, чигилдер, кыргыздар, монголдор ж.б. Ал эми кыргыз эли жөнүндө сөз болгондо, алардын б.з.ч. доордо да оозго алынып тарыхтын барактарында өз жашоосун улантып келе жаткан түркий элдердин бири экендигин айтууга болот. Белгилей кетүүчү нерсе биз макалабызды Ислам дининин Орто Азияга жайыла баштаган учурунан баштап изилдөөгө арнамакчыбыз. Анткени аталган доор, Ислам дининин Орто азияда кеңири жайылуусу жана кыргыз элинин бир бөлүгү, Орто Азия аймагында тагыраак айтканда, Тянь-Шань чөлкөмүндө Караханиддер мамлекетинин аймагында жана ага канаатташ жашаган доору болуп эсептелет. Буга орто кылымдардагы

* Ош Мамлекеттик Университетинин Теология Факультетинин аспиранты.

¹ Караңыз. Эдхам Тенишев, "Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жөнүндө", Кыргыздар, түз. К. Жусупов, II, Бишкек 1993.

тарыхчы-географтардын жазып калтырып кеткен эмгектери чоң далил.² Ошондой эле кыргыз элинин калыптануу аймагы да мына ушул аймакта, б.а. азыркы Кыргызстан жана ага чектеш аймактарда болуп өткөндүгү тарыхчылар жана тилчилер тарабынан белгиленген.³ Эмесе изилдөөбүздү Караханиддер мамлекети доорунан баштап изилдемекчибиз.

Караханиддер мамлекети (840-1212) негизинен азыркы Кыргызстан аймагында IX. кылымдын орто ченинде түзүлгөн.⁴ VIII. кылымдын баш чендеринде Орто Азияга анын ичинде Фергана өрөөнүнө алгач ирет Ислам дини тарала баштаган.⁵ Ал эми Караханиддер мамлекетинин калкы болсо ушул доордон баштап мусулмандар менен түздөн-түз мамиле жасашып, Ислам динин кабыл ала башташкан. Абдулкерим Сатук Буура Хандын Ислам динин кабыл алуусу менен бул диндин жайылуусу тездеген. Тарыхчы Ибнул-Эсирдин берген маалыматына караганда 960-жылы 200 миң түркий эл Ислам динин кабылдашкан.⁶ Дагы эле Караханиддер доорунда 1044-жылы көпчүлүгү Тибет тараптарынан келишкен түркий элдер башта болуу менен бирге 10 миң боз үйлүү эл Ислам динин кабыл алышкан.⁷ Бул кабыл алуулар учурунда кыргыздарды мындан сыртта кароо туура эмес. Анткени жогорудагы кабарлар көрсөтүп тургандай ал мезгилде жашаган элди жалпысынан түрктөр деп аташкандыгы маалым. Эскерте кетүүчү нерсе, бул доордон баштап бул чөлкөмдө жашаган элдер арап алфавитине негизделген фарс тилинде жана кийинчерээк чагатай тилинде о.э. арап тилинде эмгектерди окуп жана жаза башташкан. Ал эми ар түрдүү экспедициялар натыйжасында кыргыз элинен чогултулган материалдар, алардын жогоруда аталган тилдерде китеп окушкандыктары жана чагатай алфавитине негизделген кыргыз тилинде эмгектер жарытышкандыктары белгилүү болгон. Буга Атаке баатырдын Орус өкмөтүнө 1785-жылдын 25-августунда жазган каты үлгү боло алат.⁸

Караханиддер доорунда ири шаарлар тездик менен өсүп олтуруп анда билим алуу борборлору түптөлгөн. Бул мезгилде эң маанилүү маданият

² Автору белгисиз (Х.к.) “Худудул-алем” аттуу эмгектин ээси мындай дейт: “Тухси өлкөсү жана областтары; бул өлкөнүн чыгышында чигил чектери, түштүгүндө карлуктар жана алардын тоолуу райондору, батышында бир бөлүк кыргыз, түндүгүндө чигилдер бар” Андан сырткары мындай маалыматтарды башка географтар да беришет. R. Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1998, 58, 66, 171; Y. Чотонов ж.б., Кыргызстандын эң байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы, Бишкек 1998, 171, 172; Материалы по истории Киргизов и Киргизии, под. Ред. В. А. Ромодина, Москва 1973, 17.

³ Ө.Ж. Осмонов, А.А. Асанканов, Кыргызстан Тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин), Бишкек 2001, 142-143; О.К. Каратаев, “Фергана өрөөнүндөгү Кыргыздардын этностук курамы”, Ош и Фергана: Археология, новое время, культурогенез, этногенез, выпуск 4, отв. Ред. В.М. Массон, Бишкек, 2000, 103.

⁴ Бул мамлекеттин тарыхы үчүн караңыз. Ө. Ж. Осмонов, А. А. Асанканов, а.а.э., 111; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, 18; O.Pritsak, “Karahaniğlar”, İslam Ansiklopedisi, (M.E.B.), VI, Eskişehir 1997, (251-273), 251.

⁵ Караңыз. Ali Jusubaliev, Fergana bölgesine İslamiyetin girişi ve yayılışı, Ankara 2000, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

⁶ Анвар Байтур, “Тянь-Шань кыргыздары”, Кыргыздар, I, Бишкек 1993, 274; E. Merçil, а.а.э., 20.

⁷ T. W. Arnold, İnişar-ı İslam Tarihi, çev., N. Gündüzler, Ankara 1982, 219; Б. Солтоноев, Кызыл кыргыз Тарыхы, Бишкек 1993, I, 133.

⁸ Эдхам Тенишев, а.а.мк., 492-505.

борборлору болгон жайлар, көпчүлүк убакта өкүмдарлар турган ири шаарларда болгон. Ал шаарлар төмөнкүлөр: Ахсикет, Барскан, Бинкас, Бинакас, Бухара, Хоженд, Дебусие, Фергана, Хафтдих, Илак, Исбижаб, Иштихан, Итлук, Кенд, Кара-Орду (Баласагун), Кармина, Касан, Кашгар, Киш, эл-Кушаникас, Маргинан, Өзкенд, Риштан, Саганиян, Шаш, Тараз (Талас), Тункас, Ушрусана, Варкенд.⁹ Аталган шаарлардын көпчүлүгү азыркы Кыргызстандын аймагында же ага канаатташ жайгашкандыгын көңүлгө алууга болот. Бирок бул аймакта жашаган элдин катмары отурукташкан жана көчмөн болуп бөлүнгөн. Анткени бул аймак дыйканчылык менен көчмөн мал чарбачысыгына ыңгайлуу болгон. Ошондуктан бул аймакта билим берүү эки түрдө жүргүзүлгөн. Биринчиси калк жыл жайгашкан шаарларда туруктуу мектеп, медреселердеги билим берүү жана экинчиси көчмөн калк үчүн көчмөн мектептери. Негизинен көчмөн жашоодо жашашкан Кыргыз элинде басымдуу түрдө көчмөн мектептери болгон. Ага мисал XIX-кылымдын отузунчу жылдарында Аму-Дарыянын баш тарабында жашашкан кыргыздар арасында болгон Англиялык саякатчы Дж. Вуд, боз үйдө Куран окуп жатышкан жаш балдарды көрүп сабактарына катышкан.¹⁰ Бирок муну менен кыргыздарды жалпысынан ушундай жол менен гана илим-билим алышкан деген ойдон алыспыз. Билим берүү бир эле мектеп жана медреселерге гана тиешелүү болбостон мечиттерге жана ага жанаша жайгашкан өжүрөлөргө да тиешелүү болгон.¹¹ Жадагалса билим берүү молдолордун жана жалпы эле билими бар адамдардын үйлөрүндө да жүргүзүлгөн. Ислам дининин алгач жайыла баштаган учурунда б.а. Саманиддер мамлекети доорунда жашаган Мақдиси аттуу илимпоз, Талас чөлкөмүндөгү 10 шаарды сүрөттөп жатып, алардын жетисинде мечит жана жамы-мечиттеринин бар болгондугун айтып өтөт.¹²

Улуу Жибек Жолунун эки багытта азыркы Кыргызстандын аймагынан өткөндүгү маалым. Ал тармактын бирөө Караханиддер доорунда Енисейге чейин жеткендиги белгилүү. Бартольд да Кыргызстан аймагынын түндүгүнөн өткөн соода жолун төмөнкүдөй баяндайт: “Саякатчылар Фергана жана Кашкарга барбай туруп, Самаркандтан түндүк-чыгышка Ташкент жана Олуя-Ата аркылуу Жети-Сууга, Чүй өрөөнүнө жана Ысык-Көлдүн түштүк жээги менен Бедел ашуусу аркылуу Ак-Сууга барышкан.¹³ Мусулман географы Мақдиси, соода жолдорунун баарысында эле мечиттер жана жамы-мечиттери болгондугун белгилейт.¹⁴ Демек, ошол убакта азыркы Кыргызстандын бардык эле жерлеринде мечиттердин болгондугун жана

⁹ O.Pritsak, a.a.mk., VI, 259.

¹⁰ Эдхам Тенишев, а.а.мк., 497.

¹¹ Белгилеп коюу керек. Мечиттерде бир эле ибадаттар аткарылбастан мында билим берүү да жүргүзүлгөн.

¹² Алар төмөнкүлөр: Тараз, Жикил, Барскан (же Нушжан), Бехлу, Атлах, Хамукет, Шелжи, Сус, Кул, Текабкет. Булардан эң акыркы үчүнөн башка ар бир шаардын мечит жана жума мечиттери бар экендиги белгиленет. В. В. Бартольд, Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек 1997, 205.

¹³ В.В. Бартольд, а.а.э., 75.

¹⁴ В.В. Бартольд, а.а.э., 307.

мусулмандар үчүн билим алуу жайларынын болгондугун да айтууга толук негиз бар. Бир эле Караханиддер мамлекетинин борбору болгон Баласагун шаарында 40 жамы-мечит¹⁵, 20 мечит, 20 ханака¹⁶ жана 10 медресенин болгондугу маалым.¹⁷ Бул көрсөткүч борборго караганда кичирээк шаарларда билим берүү жайлары андай деңгээлде болбосо да азыраак болгондугун айтуу мүмкүн.

Монгол жапырыгынан кийин мамлекеттерге айрылган Монгол Империясы Караханиддер аймагында негизделген Чагатай мамлекети доорунда да (1227-1348) Караханиддер мамлекетиндеги сыяктуу болбосо да, шаар жана айыл-кыштактарда мечит жана жамы-мечиттеринин болгондугу анык. Бул мамлекетте жашагандардын көпчүлүгү адаттагыдай эле мусулмандар эле. Ошону менен бирге Чагатай мамлекетинин өкүмдарларынын көпчүлүгү мусулман болгондуктары же адилеттүү болгондуктары же болбосо мусулман болушпаса да жакын адамдарынын бирөөсүнүн мусулмандардан болгондуктары белгилүү. Чагатай мамлекетинин алгачкы доорлорунда бул чөлкөмдө Манихеизм, Буддизм жана Христиан динине тиешелүү адамдар болсо да, Ислам дини бул жерлерде жайылуусун жакшы уланткан.¹⁸ Буга байланыштуу Ислам дини аталган мамлекетте биринчи орунда болуп, мечит жана мектеп сыяктуу билим берүү жайларынын бар болгондугун көрүүгө болот.

Караханид мамлекетинде бар болгон айыл-кыштак жана шаарлардын Чагатай мамлекетинде да бар экендигин болжолдоо мүмкүн. Мисалга, Чагатай мамлекети доорунда Баласагун шаарынын дале бар экендиги жана маанилүү орунга ээ экендиги, о.э. мечит жана жамы-мечиттеринин мусулмандар үчүн ибадат жана билим берүү жайы экендигин төмөндөгү жазуудан көрүүгө болот: “Бул кыялга баткан, муну менен бирге практикалык илимдердин, санжыралардын о.э. шарыят аалымы таанымал имам, эң жакшы шайык Баласагундук Имам Мухаммед укукчунун кабыры; андан соң анын кабырында Аллах менен байланыш куруучу дарак гүл ачсын жана да ага урматтуу адамдардын көңүлү түбөлүк аны менен бирге болсун. Ал 711-жылы (XIV.к.) көз жумду. Муну темир уста Омар Хожа жазды”.¹⁹

Ал эми Талас чөлкөмүндөгү шаарлардын Султан Бабурдун убагында б.а. XVI.кылымдын орто чендеринде жашоолорун токтотушкандыгы белгилүү. Алардын жашоолорун токтотушкандагы маанилүү себеп болуп, Чагатай жана Моголистан мамлекеттериндеги ич ара согуштар жана өзбектердин регионго чабуулдары болгон. Өз доорунун тарыхчысы Мухаммед Хайдардын төмөнкүдөй билдирүүсү региондун абалы жана шаарларда кандай курулуштардын бар экендигин үйрөнүүдө маанилүү орунду ээлейт: “Моголдор Таразды Яны дешет; Алар мындай аташкан

¹⁵ Беш убак намаздан сырткары жума жана айт намаздары окула турган чон мечит.

¹⁶ Ханаканын башка мааниси сопукана.

¹⁷ В.Д. Горячева, Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии, Фрунзе 1983, 60.

¹⁸ Doğu Türkistanın Kısa Tarihi, 1980, Urumçi Halk Neşriyatı (grup çalışması), 193.

¹⁹ В.В. Бартольд, а.а.э., 222.

жерлерде бир канча шаарлардын издери сакталуу; Ал жерде кумпанын, мунаранын ханакалардын жана медресенин калдыктары менен издери бар. Бирок бул эски шаарлардын кайсынысы Яны экендиги жана башка шаарларды кандай аташкандыктары белгисиз”.²⁰ Бартольд ар түрдүү булактардан пайдалануу менен жана өзү да бул жерлерди көрүү менен Жети-Суу жана Иле өздөрүндө бар болгон бир канча шаарларды атап өтөт. Чөлкөм Чагатай жана Моголистан мамлекеттери доорунда чоң мааниге ээ болгон. Географ Реклюда боконча Кулжанын чыгыш тарабында Хоргоско жакын жерде Самарканд мечиттерине окшош курулган мечит бар эле.²¹

Мечит жана жамы-мечиттеринин хурулушунун XV.кылымда Моголистанга калмактардын чабуулдарынан мурда болгондугун айтуу мүмкүн. Себеби калмактар менен мусулман монголдор ортосундагы согуштар негизинен Иле өзөнүндө болгон. Ошол убакта Моголистан ханы Вейс хан борборду Илибалыкка көчүргөн (1428-1429). Кытай булактарында XV.кылымда Илибалык өрөөнү жөнүндө өлкөдө “эч бир шаар, эч бир сарай” жок; бул жерде жашагандардын баары көчмөн турмушта болгондуктарын белгилөөсү²² өрөөндөгү шаар турмушунун кийинчерээк жок болгондугун көрсөтөт. Демек бул доордо билим берүү жайларынын да мурункуга караганда бир кыйла деңгээлде азайгандыгын болжолдоого болот.

Султан Бабурдун каламына тиешелүү “Бабурнама” аттуу эмгекте өзү жашаган доордо Фергана өрөөнүндөгү шаарларды сүрөттөйт. Ал доордо Ферганада 7 чоң шаар болуп алардын бешөөсүнүн Сыр-Дарыянын түштүгүндө, экөөсүнүн Сыр-Дарыянын түндүгүндө болгондугун белгилейт. Ош шаарынын табиятын сүрөттөп жатып, Бара-Кух тоосу (азыркы Сулайман тоо) менен шаар ортосунда Жауз деген мечиттин болгондугун кабарлайт.²³

Кокон хандыгы доорунда болсо кыргыздардагы билим берүү боюнча булактардын көп болгондугун көрүүгө болот. Бул доордо кыргыздар арасындагы билим берүү “усулу кадим” методуна карата берилчү. Мында оболу алфавит үйрөтүлгөндөн соң, “Аптек” аттуу китеп окутулган. Мугалимдер жогорку класстын окуучуларына “Кырк хадис” китебин окутуп үйрөткөндүктөрү да маалым.²⁴ “Усулу Жаид” б.а. жаңы метод менен окутулган билим берүү системасы 1900-жылдардан баштап окутула баштаган. Мында “Муаллими Эввел”, “Муаллими Сани” аттуу китептер окутулган.²⁵ Аны менен бирге “Чахар китап” (төрт китеп фарс тилинде жазылган), Сопу Аллахярга (XVII.к. аягы XVIII.к.башы) тиешелүү эмгектер медресе жна мектептерде мажбур түрүндө окутулган. Кыргыздар арасында

²⁰ В.В. Бартольд, а.а.э., 206-207.

²¹ В.В. Бартольд, а.а.э., 240.

²² В.В. Бартольд, а.а.э., 245.

²³ Захириддин Мухаммад Бабур, “Бабур-баян”, Кыргыздар, II, 479.

²⁴ Хусейин Карасаев, Камус Наамадан Жорон, Бишкек 1992, 40-41, 63.

²⁵ Китептердин ичинен “Муаллими Эввел” Татар тилинде жазылып, эне тилди үйрөнүүгө жараган. Экинчиси “Муаллими Сани” Курани Каримди туура окуу үчүн даярдалган. Хусейин Карасаев, а.а.э., 50, 62-63.

окуй жана жаза ала турган ар бир киши “сополдаяр китеби” деп аталган эмгекти сөзсүз окуган.²⁶

Кокон хандыгы доорунда Кыргыздардын ишим-билим алуусунда эң маанилүү орунду Фергана өрөөнүндөгү мечит жана медреселер түзгөн. Алардын ичинен Кара-Багыш, Булак-Башы, Арстанбап ж.б. айыл-кыштактарда жамы-мечиттеринин жана мечиттердин болгондугу жазылган. Ош шаарында да бир канча мечит жана медреселердин курулгандыгы жана элдин билим алууларында алардын чоң ролго ээ экендиги маалым. Алардын ичинен Сыдыкбайдын мечити (XIX.к) жана Рават Абдуллах Хан мечити (XVII-XVIII.кк.). Сулайман тоосунун жанында жайгашкан эки мечитке кирет.²⁷ Ал эми Кокон хандыгында белгилүү мансапка жетишкен Алымбек Датканын Ош шаарында курдурган медресеси өз кезегинде ири билим берүү жайы болгон. Алымбек Датка өлгөн соң, медресенин мугаваллиси болуп уулу Хасанбек турган.²⁸

Бул доордо билим берүү көбүнчө диний багытта болгондугун айтууга болот. 1892-жылдагы маалымат боюнча Кыргызстанда бардыгы болуп 7 медресе болуп, алардын бешөө Ош шаарында болгон. Бул көрсөткүч 1914-жылы Ош уездинде медреселердин санынын 88 жана 1172 окуучусу болгондугун көрүүгө болот.²⁹ 1900-жылдарда б.а. Россиянын кыргыз аймактарын басып алуусунан кийин, Ош шаарынын тургундарынын 47149 болгондугу, 6153 үй, 154 жамы-мечит, 7 күмбөз, 8 карыкана 5 медресе бар экендиги белгиленген.³⁰ Мечиттерден төртөөсүндө жума намазы кылынгандыгы да маалым.³¹

Жыйынтыктап айтканда азыркы Кыргызстан аймагында Караханиддер доорунда билим берүү жайларынын бир топ эле көп болгондугун жана калктын да сабаттуулугунун жогору экендигин көрүүгө болот. Бирок кийинчерээк ар түрдүү тышкы жана ич ара согуштар натыйжасында, аймактагы шаар турмушунун жок боло баштагандыгын жана мунун натыйжасында билим берүүгө чоң кедерги тийгендигин айтууга болот. Ал эми Кокон хандыгы мезгилинде мектеп, медресе сыяктуу билим берүү борборлорунун жаңыдан курулуусу, аймактын кайрадан тирилүүсүнө жана калктын маданиятынын жогорулоосуна алып келген. Ошондой эле аймактын негизги жашоочулары болгон кыргыз эли да илим-билим үйрөнүү аркылуу дүйнөлүк маданият менен таанышкан жана Ислам динин кабыл алуу менен ошол диндин мыйзам-эрежелерин үйрөнүшкөн.

Эскертүү
Кыскартуулар

а.а.э.- аты аталган эмгек
а.а.мк.- аты аталган макала

²⁶ Хуссейн Карасаев, а.а.э., 57-58, 67.

²⁷ Ү. Чотонов, а.а.э., 306-307.

²⁸ И.П. Ювачев, “Курманжан-Датка Алайлык Кара-Кыргыздардын Канышасы”, Кыргыздар, I, 254.

²⁹ Д. Айтмамбетов, Дореволюционные школы в Киргизии, Фрунзе 1961, 25.

³⁰ Путеводитель по Туркестану и железным дорогам Средней Азии и Ташкента, Спб. 1904, 395.

³¹ А. Захарова, Историко-архитектурное наследие города Ош (конец XIX- начало XX.вв.), Ош 1997, 41.